

**MİLLİYETÇİ TELEOLOJİYİ AŞMAK:
OSMANLI İMPARATORLUĞU VE KARŞILAŞTIRMALI MİLLİYETÇİLİK
ÇALIŞMALARI**

Çağdaş SÜMER*

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde kaynaklık ettiği milliyetçi hareketler göz önünde bulundurulduğunda, milliyetçilik çalışmaları açısından zengin bir alan oluşturmaktadır. Literatürde her bir milliyetçi hareketin köken ve gelişimine dair önemli sayıda monografi bulunsa da, milliyetçi hareketleri karşılaştırmalı bir perspektifle çözümlenmeye yönelik çok fazla çalışma olmadığı söylenebilir. Bu makale, bu eksikliğin temelinde, XX. yüzyıl boyunca genel olarak Osmanlı tarihyazımına ve özel olarak da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçiliklere dair tartışmalara hakim olagelen milliyetçi teleolojinin yattığını savunmaktadır.

Esas olarak İmparatorluğun ulus-devletlere parçalanmasının kaçınılmaz olduğu fikrine dayanan bu teleolojinin beslendiği üç kaynak bulunmaktadır. Bunlardan ilki, hem Türkiye'de hem de Osmanlı ardılı devletlerde hakim olan milliyetçi tarihyazımıdır. İkinci kaynak, milliyetçilik kuramlarının, söz konusu milliyetçiliklerin tarihi yazılırken, araştırmacılar tarafından milliyetçi teleolojiyi yeniden üretecek şekilde kullanılmasıdır. Üçüncü kaynağa Osmanlı-Cumhuriyet tarihyazımına hakim olan devlet merkezli ve teleolojik paradigmalardır. Makale, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçilikleri karşılaştırmalı bir biçimde, tarihsel bir bağlam içine yerleştirerek ve söz konusu hareketlerin ardından yatan nedenselliklerini ortaya koymaya çalışarak çözümlenmenin milliyetçi teleolojinin aşılması için önemli bir fırsat sunacağını savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Milliyetçi hareketler, Milliyetçi tarihyazımı, Karşılaştırmalı tarihsel çözümlenme, Tarihsel sosyoloji.

**OVERCOMING NATIONALIST TELEOLOGY:
OTTOMAN EMPIRE AND COMPARATIVE NATIONALISM STUDIES**

ABSTRACT

The Ottoman empire is a promising field in terms of the nationalist movements which appeared throughout the 19th and early 20th century. Although many monographies, which focus on the genesis of particular nationalist movements exist, there are very few studies analyzing those movements from a comparative perspective. This article will argue that this gap stems from the fact that nationalist teleology used to be a dominant paradigm in Ottoman historiography in general and nationalism studies in particular.

This teleology, which depends on the idea that the dissolution of the Ottoman Empire into nation-states was an inevitable process, originates from three antecedents. The first factor is the nationalist historiographies which dominate the field both in Turkey and post-Ottoman states. The second, is the use of theories of nationalism by scholars in a way that reproduces this nationalist teleology. The final factor is the state-centered and teleological paradigms, which exist in Ottoman-Republican historiography. This article will argue that, by analyzing nationalist movements in the Ottoman empire comparatively, by reinstating them into a historical context and by elucidating the causal mechanisms behind these movements, we will be able to overcome this nationalist teleology.

Keywords: Ottoman Empire, Nationalist movements, Nationalist historiography, Comparative historical analysis, Historical sociology.

Giriş

Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun "Memâlik-i Mahrûse" adını verdiği topraklar üzerinde, geçtiğimiz iki asır içinde pek çok ulus-devlet kuruldu. Bu devletlerin bir kısmı bağımsızlıklarını doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı verdikleri siyasi ve toplumsal mücadelelerin sonucunda elde ederken, diğer bir kısmıysa Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği topraklar üzerinde hâkimiyet kuran Batılı devletlere, ya da başka ulus-devlet projelerine karşı verilen mücadelelerden doğdu. 1804 yılındaki birinci Sırp isyanı ile başlayan ve kimi açılardan halen devam ettiğini söyleyebileceğimiz İmparatorluk coğrafyasındaki uluslaşma pratiklerinin ve

bu pratiklere kaynaklık eden milliyetçi toplumsal hareketlerin, milliyetçilik çalışmaları açısından çok verimli ve zengin bir alan oluşturduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır.

Bu zenginliğin kaynağında, bir yandan aynı tarihsel bağlamı paylaşan, ama öte yandan farklı sınıfsal dinamiklere, farklı ideolojik biçimlere, farklı hedeflere ve farklı gelişim seyirlerine sahip söz konusu hareketlerin, karşılaştırmalı çözümleme açısından sunduğu kimi açılardan eşsiz fırsat yatmaktadır. Bu tür bir karşılaştırmalı analiz, yalnızca Osmanlı modernleşmesinin ve müteakip uluslaşma pratiklerinin özgün seyirlerinin anlaşılması açısından değil, aynı zamanda milliyetçi hareketlere yönelik kuramsal açıklama çabalarının zenginleştirilmesi açısından da önem taşımaktadır.

Bununla birlikte, her ne kadar ulus-devlet inşa süreçleri söz konusu olduğunda Balkanlar ya da Orta Doğu gibi farklı bölgesel bağlamlarda görece olarak daha zengin bir literatürle karşı karşıya olsak da, sıra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçi hareketlere geldiğinde, alanın sunduğu fırsatların yeteri kadar değerlendirilemediği görülmektedir. Her bir uluslaşma pratiğinin mütemmim cüzü olarak ulusal tarihlerin yazılması ve yaratılması süreci, nicel olarak bakıldığında her bir milliyetçi hareketin kökenlerine ve tarihine dair hatırı sayılır miktarda çalışmanın kaleme alınması sonucunu doğurmuştur. Buna ek olarak, son yirmi yıl içinde ulus devletin ve milliyetçiliğin giderek daha fazla sorgulanması da, beraberinde milliyetçi tarihyazımlarının eleştirisini getirmiş ve bu çerçevede söz konusu ulusların ya da milliyetçi hareketlerin tarihleri bu kez eleştirel bir gözle kaleme alınmaya başlamıştır. Buna rağmen Göçek'in de belirttiği gibi, ayrı ayrı çalışılmış milliyetçiliklerin farklı kaderlerini sorunsallaştırarak karşılaştırmalı bir biçimde analiz etmeye çalışan incelemelere sahip olduğumuz söylenemez (Göçek, 2006; 16). Hechter, milliyetçilik çalışmaları söz konusu olduğunda, tarihsel vaka incelemelerinin, karşılaştırmalı çözümlemelere kıyasla literatüre çok daha fazla hâkim olduğunu belirtir (Hechter, 2001: 4). Fakat söz konusu Osmanlı coğrafyası olduğunda, aşağıda ele alınacak kimi özgül dinamikler bu hâkimiyeti daha da belirgin kılmaktadır.

Bu çalışma, altı çizilen eksikliğin, hem genel olarak sosyal bilimler ve tarih alanında hem de özel olarak Osmanlı tarihyazımında kaydedilen büyük mesafelere rağmen ağırlığını hissettirmeye devam eden 'milliyetçi teleoloji'den kaynaklandığını savunmakta ve bu teleolojiyi sarsacak ve karşılaştırmalı çalışmalara kapı aralayacak bir çerçeve sunmaya çalışmaktadır. 'Milliyetçi teleoloji' kavramıyla kastedilen, ister primordialist bir yaklaşımla milliyetçilikten bağımsız olarak var oldukları, isterse tarihin belirli bir momentinde inşa edildikleri varsayılınsın,

4 *Çağdaş Sümer*

Osmanlı coğrafyasındaki mefruz etno-dilsel grupların (ya da henüz uyanmamış ulusların) deneyimledikleri uluslaşma sürecinin kaçınılmaz olduğu inancıdır. Bu inanç, karşılaştırmalı çözümlemenin temelinde yer alması gereken yapı ve süreçlerin altında yatan ve insan eyleminin karmaşıklığının sonucu olan çoğul nedensellikleri keşfetme arayışının yerini, insan eylemini, içinde anlam kazandığı ereksellik dolayımıyla açıklama çabasının alması sonucunu doğurur.

Milliyetçi teleolojinin aşılması için ihtiyaç duyulan şey, bu yaklaşımın temellerini oluşturan ve sürekli olarak yeniden üretilmesini sağlayan etmenlerin eleştirel bir biçimde gözden geçirilmesi ve bu eleştiriden yola çıkılarak alternatif bir çerçevenin çizilmesidir. Bu çalışma, Osmanlı örneğinde, milliyetçi teleolojinin temelini oluşturan üç ana etmen olduğunu öne sürmektedir. Bu etmenlerden ilki, milliyetçilik çalışmaları ile bizatihi milliyetçilikler arasındaki sorunlu ilişkidir. Milliyetçiliğin her uluslaşma pratiğinin biricikliği konusundaki ısrarı ve milliyetçiliğin tarihini doğrudan ulus inşasını meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanma eğiliminden kaynaklanan bu sorunlu ilişki, milliyetçi tarihyazımlarının alanda hâkim olduğu uzun bir süre boyunca milliyetçi teleolojiyi beslemiş ve karşılaştırmalı çalışmaların gündemden düşmesine neden olmuştur.

Makalenin dikkat çektiği ikinci etmense, XX. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle bir atılım yaşayan ve akabinde neredeyse yerleşik bir müstakil disiplin haline gelen milliyetçilik çalışmalarının ürettiği kuramsal çıktılardan ve bu çıktılarının özellikle Osmanlı örneği söz konusu olduğunda kullanılma biçimlerinden ileri gelmektedir. Milliyetçilik kuramlarının eleştirel olmayan bir biçimde ve yapılan tarihsel/ampirik çalışmalarla sınanmadan kullanılması, pek çok örnekte söz konusu kuramlara sirayet eden teleolojik ve işlevselci bakışın alan çalışmalarına ithal edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Milliyetçi teleolojinin sürekliliğini ve etkisini sağlayan üçüncü etmense, kendisini özellikle kaleme alınmış az sayıdaki karşılaştırmalı çözümleme denemesinde gösteren, Osmanlı tarihyazımındaki hâkim paradigmalardır. Etkili oldukları dönemler itibariyle kronolojik olarak modernleşme kuramından, dünya-sistemci çözümlemelerden ve post-yapısalcı eleştiriden kaynağını alan bu paradigmlar, epistemolojik, teorik ve metodolojik temellerindeki tüm farklılıklara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun son ve uzun yüzyılı için sürekliliği esas alan, devlet-toplum ikiliği ve karşıtlığına dayanan, işlevselci anlatılar geliştirmişlerdir. Bu anlatıların da milliyetçilik çalışmaları üzerinde belirleyici bir etkisi olmuştur.

Bu çalışmada, makalenin imkân tanıdığı sınırlar dâhilinde, sırasıyla söz konusu üç etmenin milliyetçi teleoloji ile olan bağları ele alınacak ve bu bağların kopartılarak milliyetçi teleolojinin kuramsal temellerinden yoksun bırakılması için önerilebilecek alternatifler ortaya konulacaktır.

Milliyetçiliğin Milliyetçi Anlatısı

Milliyetçilik ile tarih bilimi arasındaki ilişki, herhangi bir siyasi ideolojinin kendi meşruluğunu kurma çabası içerisinde tarihe başvurma ihtiyacının çok ötesinde bir anlama sahiptir. Bu ilişki, her iki fenomen açısından da kurucu bir ilişkidir. Hem milliyetçi hareketler, hem de ulus inşası sürecinin esas öznesi olagelen ulus-devletler, ortaya çıktıkları andan itibaren, kendi meşruiyetlerini kabul ettirebilmek için her şeyden önce tarihe başvurmuştur. Bununla birlikte, tarihin de bir disiplin olarak ortaya çıkması, doğrudan Avrupa'da milliyetçi hareketlerin ve uluslaşma pratiklerinin bir sonucu olmuştur. Tarihi pozitivist temeller üzerinde yeniden kurarak diğer sosyal bilimlerden farklı bir disiplin olma iddiasını ortaya koyan Rankegil tarih devrimiyle birlikte, yeni bir siyasi tarih anlayışı Avrupa'da egemen paradigma haline gelmiştir (Iggers, 2000: 21-37). Kendisine ulusların tarihlerini oluşturmayı amaç edinen ve sınırları da ulusal çizgilerle şekillenen bu yeni tarihçilik, ulusları, kökleri tarihin derinliklerine doğru uzanan primordiyal varlıklar olarak görmüş ve özcü bir kavrayışla ulusların tarihi yapan öznel olduklarını düşünmüştür (Breuilly, 2008: 20-21). Dahası Patrick Geary'nin de belirttiği gibi modern, yani Rankeci tarih araştırma ve yazma metotları, bilimsel çalışmanın tarafsız araçları olmaktan ziyade, özellikle milliyetçi gayelere yakınlaşmak için geliştirilmişlerdir (Geary, 2002: 16). Bunun sonucunda tarihçilerin milliyetçilik çalışmaları alanındaki hâkimiyeti II. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiş, ulusal tarihyazımı alanında milliyetçilerin hâkimiyetiye çok daha uzun ömürlü olmuştur (Jaffrelot, 2005: 11).

Tarihyazımı ile milliyetçilik arasındaki ilişkinin en fazla kristalleştiği ve milliyetçi teleolojinin ulusal tarih yazımlarından en fazla beslendiği alan kuşkusuz köken tartışmalarıdır. Milliyetçi söylemin tarihselci karakteri ve milliyetçi davanın meşruiyeti için sürekli tarih kullanılması, açık bir şekilde ideolojinin kavramsal yapısında kökene ihtiyaç duyduğunu göstermektedir (Vali, 2005: 19). Vali'nin de belirttiği gibi, milliyetçi hareketlerin kökenlerine dair tartışmalar, sadece ele alınan milliyetçiliğin doğduğu tarihi belirlemeye yönelik kuru ve skolastik tartışmalar değildir. Bunlar aynı zamanda "milliyetçiliğin siyasi bir özne olarak belirli

bir kimlikle, kendi otoritesini kurmasına ve meşruiyetini sağlamasına yarayan ulusun tarihselliği sorununu gündeme getirir.” (Vali, 2005: 20).

Bu köken arayışının Osmanlı örneğindeki esas yansıması, milliyetçi hareketlere yönelik araştırmalar için karşılaştırmalı çözümlemenin zeminini hazırlayacak ortak bir bağlam olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun göz ardı edilmesi olmuştur. Her bir ulusal tarihyazımında bolca örneği görülebilecek şekilde “Türk boyunduruğu” edebiyatı, kökenleri Osmanlı işgali öncesine dayanan “uluslar”ın, çeşitli öznel ya da nesnel faktörler sonucunda “uyanış”ını resmetmeyi amaçlar. Bu resimde, İmparatorluğun rolü, belirli politikalarla söz konusu uyanışı engellemeye çalışan, zaman zamansa bu politikaların sonucunda uyanışı bizatihi tetikleyen yabancı ve hatta düşman bir siyasi entite olmakla sınırlıdır. Osmanlı sonrası devlet inşası hikâyesi vaaz eden sosyal bilimcilerin ellerinde baskıcı “Türk” imparatorluğu, saldırgan bir şekilde, mefruz Sırp, Arnavut, Bulgar ya da Yunanlıların “doğal” milliyetçi arzularını bastıran bir düşman olarak sunulmuştur (Blumi, 2011: 8).

Söz konusu çalışmaların bir bölümü, ulusal uyanış sürecinde başta aydınlar ve burjuvazi olmak üzere milliyetçi elitlerin rollerine vurgu yaparken, bir bölümü de kitlesel uyanışı mümkün kılan daha yapısal süreçler üzerinde dururlar. Her halükarda ortaya çıkan, milliyetçi projenin meşruluğunu sağlamak üzere, köken tartışmasını mümkün olduğunca geriye çekmektir; zira farklı milliyetçi projelerin birbirlerine karşı meşruiyet mücadelesi verdikleri bir coğrafyada milliyetçi hareketin otantik kökeninin mümkün olduğunca geri çekilmesi, meşruiyetin kuvvetlendirilmesi açısından elzemdir.

Milliyetçilik araştırmalarında köken sorununun bu kadar belirleyici bir nitelik taşımasının milliyetçi teleolojinin inşasında özel bir rolü olmuştur. Zira bir kez karanlık çağların ardından gelen ulusal uyanışın kökenleri tespit edildikten sonra, geriye kalan bu başlangıç noktası ile uyanışın nihai hedefi olan mütekâmil bir milliyetçi hareketin yaratılması ve ulusal bağımsızlık arasında doğrusal bir hat çizmektir. Bu doğrusal hat üzerinde, tabir uygun düşecek olursa, uyuyan deviyandırmaya çalışan öncüler ile onun uyumasını sürdürmeyi amaç edinmiş “düşman” arasındaki, sonucu baştan belli bir mücadele süregider.

Bu noktada, bir anlamda kendisini Osmanlı İmparatorluğu’nun varisi olarak gören Türkiye Cumhuriyeti’ndeki resmi tarihçiliğin de, tersinden de olsa benzer bir anlatıyı beslediğini unutmamak gerekir. Bu anlatıda düşmanlaştırılan, İmparatorluk sathındaki muhalif toplumsal hareketlerdir. İmparatorluğun çeşitli ulus devletlere parçalanması ve müteakip ulus inşa

süreçlerinin ürünü olan travmatik hatıralar, bu hareketlerin benzer şekilde özcü milliyetçilik analizlerine sıkıştırılmasına neden olmuştur. Bu analizlerde -ki aslında pek çoğu birer analiz olmaktan ziyade ideolojik yanı ağır basan anlatılardır- Batı'nın etkisi vurgulanarak, köken tartışması bu kez “uyaniş” yerine “tahrik” ekseninde sürdürülmüştür. Sonuç yine, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tür hareketlerin içinde devindiği bir siyasal bütünlük ve bağlam olmaktan çıkartılmasıdır. Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun milliyetçi hareketlere dönük algısını yansıtan bu bakış açısı (Boyar, 2007: 49), Cumhuriyet dönemi tarihçiliği tarafından da miras alınmış ve özellikle tarih ders kitaplarında yer alan ve milliyetçi hareketleri, Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nin etkisi ya da Batılı devletlerin kışkırtmasıyla açıklayan metinler yoluyla popülerleştirmiştir (Adanır, 2006: 32-39).

İster “galip” isterse “mağlup” tarafından yazılmış olsun, tüm bu milliyetçilik anlatılarında teleolojiyi besleyen önemli bir faktör, tarihçilerin sahip oldukları retrospektif bakıştır. Ulusun ya da ulusal uyanışın tarihini kaleme alan kişi, daha önce de belirtildiği gibi bunu, ulus inşa projesinin meşruiyetini savunmak için yapmaktadır. Bir başka deyişle amaç hâsıl olmuş, tarihi yazılan siyasi hareket söz konusu mücadeleden galip ayrılmıştır. Dahası, uluslararası siyasal sistem de egemenliğin meşru kaynağı olarak ulusu gören ve sistemin temel aktörünün ulus-devlet olarak kurgulandığı bir niteliğe bürünmüştür. XIX. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak, önce Birinci Dünya Savaşı sonrasında Rus, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının çöküşü, ardından da İkinci Dünya Savaşı'nı takiben sömürge imparatorluklarının tasfiyesi, ulusun temel meşruiyet kaynağı olduğu bir uluslararası sistem yaratmıştır. Ortaya çıkan bu sonuçtan yola çıkarak tarihçi retrospektif bir bakışla, tarihin bu nihai sonuca doğru akışını tasvir etmeye çalışır. Dolayısıyla, büyük oranda milliyetçi mücadelenin dışındaki daha büyük dünya-tarihsel süreçler bağlamında anlaşılması gereken milliyetçiliklerin başarı öyküleri, kıymeti kendinden menkul bir ulusal anlatıya sıkıştırılır.

Bu tür bir anlatının karşılaştırmalı milliyetçilik çalışmaları için önerebileceği tek çerçeve, söz konusu uyanışı zorlaştıran ya da kolaylaştıran veya kaçınılmaz sonuca doğru ilerleyen akışı hızlandıran ya da yavaşlatan, burjuvazinin görece gücü ya da dinin etkisi gibi faktörleri kıyaslamaktır. Bu da, “bir makro-fenomen ile ilgili nedensel hipotezleri sınamayı” (Skocpol ve Somers, 1980: 193) hedefleyen karşılaştırmalı çözümleme yerine, tekil fenomenler arasındaki yüzeysel benzerliklere odaklanan bir analogi önermek anlamına gelir.

Birbirlerinden bağımsız “ulusal kimliklerin” ayrı güzergâhlara sahip oldukları fikrine dayanan Osmanlı “ulusları”nın kaçınılmazlığına dair bu yengici (*triumphalist*) tarih karşısında bir karşı-anlatı ortaya koymak, milliyetçi teleolojinin sarsılması yolunda atılacak ilk adım olmalıdır (Blumi, 2011: 2). Hâkimiyeti “altında” yaşayan “etno-ulusal” tebaanın sabit ve özcü bir anlayışla çözümlenmesinin ötesine geçebilmek için Osmanlı İmparatorluğu, milliyetçi hareketlerin mücadele etmek durumunda kaldıkları bir siyasi aktör olmanın ötesinde, milliyetçiliği de içeren ama ondan çok daha geniş bir alanı kapsayan siyasal süreçlerin içinde devindiği toplumsal bütünlük ve bağlam olarak kavramsallaştırılmalıdır.

Blumi’nin Osmanlı coğrafyasının Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’na kadar İmparatorluğun nihai çöküşünün yarattığı travmayı yaşamamış olduğunu hatırlatması bu açıdan çok önemlidir. Söz konusu travmalara kadar “farklı” inanç, etnisite ve sınıflardan gelen insanlar çoğunlukla bir hayli “karışmış” topluluklarda bir arada yaşamaya devam etmiş ve bu yaşam “doğaya aykırı” olarak değerlendirilmemiştir (Blumi, 2011: 6). Savaşların ve her bir yeni siyasi birimi homojenleştirmeye yönelik kanlı girişimlerin ardından bu tür bir bütünlüğün ve bağlamın ortadan kalkmış olması, hiç var olmadığı anlamına gelmez. Diğer bir deyişle, Osmanlı devletinin çöküşünden önceki dönem için münhasıran “ulusal” bir tarih yazmayı meşru gösterebilecek hiçbir şey yoktur ve Blumi’nin de önerdiği gibi, bu dönemin karakteristikleri ile Birinci Dünya Savaşı’nın ardından gelen Osmanlı sonrası “modernite” arasında teleolojik olmaktan ziyade izi sürülmesi gereken jenealojik bir bağ bulunmaktadır (Blumi, 2011: 7).

Bu bağların peşine düşen ve milliyetçiliğin boğucu dilinin dışına çıkmaya çalışan yeni bir geç dönem Osmanlı tarihyazımının ufukta görüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Belki de ilk ifadesini Arap milliyetçiliğine dair milliyetçi tarihyazımını eleştirerek genel kabul gören klişeleri sarsan Ernest Dawn’ın makalelerinde bulabileceğimiz bu Osmanlı’yı milliyetçilik çözümlmelerine dahil etme yaklaşımı (Dawn 1973), uzun bir süre sonra tarihçiler için bir ilham kaynağı haline gelmiştir. Milliyetçi teleolojiyi sorgulayan bu tarihçiler, imparatorluğun farklı bölgeleri için yeni veriler ve yeni perspektifler ışığında, alternatif tarihsel güzergâhların varlığına dikkat çekmekte ve milliyetçiliğin dönemin kaçınılmaz bir biçimde belirleyici siyasal akımı olduğu önermesini sorgulamaktadırlar.

Arap-Jön Türk ilişkileri üzerine çığır açıcı eseriyle Hasan Kayalı (1997), Suriye’de milliyetçilik ve kitle siyasetini eleştirel bir yaklaşımla ele alan James Gelvin (1998), Batı Balkanlar’daki alternatif moderniteler üzerine yazdığı kitabıyla İsa Blumi (2011), Makedonya

sorununu yeniden tartışmaya açan Mehmet Hacısalihoğlu (2008), Osmanlı Filistin’inde Yahudiler, Araplar ve Türkler arasında II. Meşrutiyet sonrasındaki ilişkileri *Osmanlı Kardeşliği* çerçevesinde inceleyen Michelle Campos (2010), Sefardim Yahudileri arasındaki siyasi yönelimlere odaklanan Julia Phillips Cohen (2012), Osmanlı Rumları’nın farklılaşan siyasi pozisyonlarını gündeme getiren Vangelis Kechriotis (2005, 2007), Ermeni, Arap ve Yahudi topluluklarının II. Meşrutiyet karşısındaki tutumlarını inceleyen Bedross Der Matossian (2008), Güney Marmara’da farklı topluluklar arasındaki etnik şiddet olgusunu ele alan Ryan Gingeras (2009), Kürt milliyetçiliği üzerine alternatif bir tarih okuması öneren Hakan Özoğlu (2004), Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Doğu Anadolu ve Kafkaslar’daki Osmanlı-Rus çekişmesini araştıran Michael Reynolds (2010), Osmanlı yönetimi altında Arnavutluk’u inceleyen George Gawrych (2004), bu tür bir yeni yaklaşımın örnekleri arasında sayılabilirler.

Bu çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu’nda ulus-inşa süreçlerinin nesnesi olacak toplulukların, müstakil birer araştırma konusu olduklarına dair milliyetçi bir öz taşıyan ön kabulü büyük oranda sarsmış bulunmaktadır. Uyanış anından bağımsızlığa uzanan doğrusal bir evrim olarak ulus ve milliyetçilik anlatısı da benzer bir şekilde daha zor savunulabilir bir hal almıştır. Milliyetçiliğin, XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda bireylerin ve daha geniş toplulukların siyasal eylemlerinin temel belirleyeni olduğu iddiasının sorgulanması, milliyetçiliğin ve milliyetçi hareketlerin önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Bilakis bu tür bir sorgulamanın bize sağlayabileceği şey tam da milliyetçilik olgusunun daha gözle görünür bir hal almasını sağlayarak, milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışlarının altında yatan nedensel mekanizmaların tespit edilebilmesi olacaktır.

Dikkat çekeceği üzere yukarıda zikredilen çalışmalar, Hasan Kayalı ve James Gelvin’in öncü çalışmaları bir kenara bırakılırsa, geçtiğimiz on yıl içinde kaleme alınmışlardır. Bu çalışmaların bir kısmı tekil toplulukların Osmanlı devletiyle olan ilişkilerine yoğunlaşmakta, diğer bir kısmıysa karşılaştırmalı çözümlerden ziyade bölgesel tarihyazımları üzerine odaklanmaktadır. Dolayısıyla, tarihsel bağlam ve toplumsal-siyasal bütünlük olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun yeniden kavramsallaştırılması yolunda şimdiden etkileyici bir birikimle karşı karşıya olsak da, bu birikimin henüz doğrudan karşılaştırmalı milliyetçilik çalışmaları alanına tahvil edilebildiğini söylemek pek de mümkün gözükmemektedir. Böylesi bir tahvil için, milliyetçi teleolojiyi aşmaya yönelik bu çalışmaların ortaya koydukları bulguların ve eleştirel bakış açısının, mutlaka hem milliyetçilik kuramlarına yönelik eleştirel bir okumayla hem de

Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda geçirdiği siyasi ve toplumsal dönüşüme dair daha nüanslı bir değerlendirmeye birlikte düşünülmesi gerekmektedir.

Milliyetçilik Kuramları: Olanaklar ve Sorunlar

Milliyetçi teleolojinin beslendiği ikinci kaynak olan milliyetçilik kuramlarının kullanılma biçimine geldiğimizde buradaki sorunun ve sorunun çözümünün, ilk etmene kıyasla çok daha karmaşık olduğunu görürüz.

Bir önceki bölümde de belirtildiği gibi, milliyetçi tarihyazımına yönelik daha eleştirel bir yaklaşımın yaygınlaşmasıyla birlikte, hem Türkiye'de hem de dışarıda, milliyetçi hareketlerin içsel dinamiklerin ürünü olarak nasıl geliştiklerini açıklayan, birincil kaynaklara dayanan pek çok monografi kaleme alınmaya başlamıştır. Fakat bu çalışmaların en önemli sorunu, milliyetçiliği konu alan kuramsal tartışmalardan bîhaber görünmeleri, haberdar olduklarıdaysa da bunu yalnızca kitabın giriş bölümünde bir vecibeyi yerine getirircesine, bağlam dışı birkaç alıntıyla geçiştirmeleridir. Sonuç, milliyetçi hareketlerin karşılaştırmalı çözümlemeye temel oluşturabilecek kuramsal dayanakların yaratılamaması ve kümülatif bir ilerlemeye tekabül etmeyen sayısız monografidir. Ferdan Ergut kuramla kurulan “parazit ilişki” adını verdiği bu durumu şöyle betimler:

...teoriyle kurulan parazit ilişkinin en açık örnekleri birçok 'tezden çıkma' tarih kitabında görülebilir. Bu kitaplarda kuraldır: İlk bölümlerde, ilgilenilen alanın önde gelen isimlerinin öncü yaklaşımları özetlenerek genel bir teorik çerçeve çizilir (tez danışmanı hocalar bu yüzden vardılar!). Doktora derecesi almanın olmazsa olmaz durumundaki bu bölüm 'halledildikten' sonra, yazar bildiğini okumaya başlar. Artık teorik bölümde anlatılanların -nedense- hiçbir geçerliliği kalmamıştır. Başka bir deyişle yasak savıldıktan sonra teorik konular ana problemin bir parçası olmaktan çıkmıştır. ... çoğu çalışmada bu bölümden sonra adı geçen yazarların çalışmalarına hiçbir göndermede bulunulmaz (Ergut, 2004: 41).

Kuramla tarihsel/ampirik çalışma arasındaki bu “parazit ilişkinin” hiç kuşkusuz tarih ve sosyal bilimler arasındaki “tarihsel” ve disiplinler gerilimden kaynaklandığı söylenebilir. Fakat milliyetçilik örneğinde, bu ilişkiyi teşvik eden bir başka nokta daha vardır: Milliyetçilik kuramlarının bir tarihçi için pek az şey ifade eden karmaşıklığı ve çokluğu. Bu karmaşıklık ve çokluk arasında, farklı milliyetçiliklerin ister karşılaştırmalı, isterse tekil tarihlerini yazmaya kalkışan tarihçi, zamanın ruhuna ve sosyal bilimler alanındaki genel modalara uygun olarak

elindeki materyalle en iyi bağdaştırabileceğini düşündüğü bir ya da birkaç kuramı seçer. Kurama yönelik eleştirel olmayan bu ‘seçmece’ yaklaşım, milliyetçilik kuramlarına içkin olan epistemolojik ve metodolojik sorunların da tartışmaya açılmadan, tarihsel/ampirik çalışmaya aktarılması sonucunu doğurur.

Milliyetçilik kuramlarının ve haiz oldukları çeşitli sorunların ayrıntılı bir tartışması, elbette bu makalenin sınırlarını aşmaktadır. Ama yine de, bu makalenin konusunu oluşturan milliyetçi teleolojiyi besleyen sorunlara işaret etmek faydalı olacaktır. Bu sorunların başında, milliyetçilik kuramlarının çok boyutlu bir tarihsel fenomeni, daha doğru bir deyişle birbirlerinden farklı tarihsel fenomenleri açıklamak iddiasında oldukları halde (Maxwell, 2012: 98-99), araştırma nesnelere arasındaki farklılıkları yeterince açık bir şekilde ortaya koyamamış olmaları gelmektedir. Milliyetçilik kuramlarının, araştırma nesnelere karşı çoğulluğu karşısında yeterli hassasiyeti göstermemeleri ve belki de evrensel bir fenomen olarak milliyetçiliği açıklama konusundaki kibirleri, birbirlerinden farklı kuramsal projeksiyonlara ihtiyaç duyan farklı fenomenlerin tek bir kuramsal torbaya doldurulması ile sonuçlanmıştır. Bir dünyayı anlamlandırma biçimi, bir toplumsal hareket ya da bir ulus-devlet inşa projesi olarak milliyetçiliğin bu şekilde kuramsallaştırılmasıysa, bu fenomenlerin ardındaki çoğul nedenselliklerin göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuş ve farklı fenomenler arasında diyakronik bir ilişki kurarak, ulusun kaçınılmazlığı fikriyatını beslemiştir.

1990’lardaki post-yapısalcı dönüme kadar “milliyetçilik ve uluslar ne zaman ve nasıl gelişmiştir?” ve “neden bu kadar belirleyici olmaya devam etmişlerdir?” gibi sorular etrafından şekillenen, Day ve Thompson tarafından adlandırıldığı şekliyle klasik milliyetçilik kuramları (2004: 42), Hobsbawm ya da Anderson gibi daha inşacı bir pozisyon alanlar bir kenarda tutulursa, ya ulusları gerçek toplumsal entiteler olarak görmüş ya da bu sorunun etrafından dolaşmışlardır. Her kuramcı bu toplumsal entitenin oluşumunda farklı nedensel süreçler aramış; kimi sanayileşmenin ürünü olan kültürel türdeşleşmeyle siyasal birimlerin çakışmasını (Ernest Gellner), kimi iktisat, kültür ve siyaset alanındaki devrimler sonucunda *ethnie*’lerin siyasallaşmasını (Anthony Smith), kimi ulusal pazarların (Miroslav Hroch), kimiye modern devletlerin (Michael Hechter, Charles Tilly) uzun süreli oluşumunu, ulusu yaratan dinamikler olarak görmüştür.

Ulus üyesi olduğu varsayılan bireylerin zihinsel durumlarından bağımsız bir gerçeklik olarak tasavvur eden tüm bu yaklaşımlar karşısında, onun bir toplumsal inşa sürecinin sonucunda

oluşmuş bir yapıntı olduğuna dikkat çeken iki öncü düşünür Benedict Anderson ve Eric Hobsbawm olmuştur. Daha önce de değinildiği gibi, Anderson ulusun tahayyül edilmiş bir cemaat biçimi olduğunu iddia ederken (Anderson, 1995), Hobsbawm ulusun inşa edilmesinde önemli bir yere sahip olan geleneklerin icat edilmiş niteliğine vurgu yapmış ve ulusu bir toplumsal mühendislik ürünü olarak tarif etmiştir (Hobsbawm, 2005). Anderson'un ulus tanımı artık klasikleşmiştir: “Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur – kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir” (Anderson, 1995: 51).

Hem Anderson hem de Hobsbawm, eleştirilenleri tarafından sık sık araçsalcılıkla eleştirilmişlerdir. Oysa her iki düşünür de, bu tahayyül ya da icat etme pratiğini yalnızca bir sınıfın ya da grubun bilinçli eyleminin ve diğerlerinin eylemsizliğinin sonucu olarak görmezler. Aksine bu süreç, farklı toplumsal sınıf ve gruplar tarafından farklı zaman ve mekânlarda, farklı ihtiyaçlara denk düşecek şekilde deneyimlenmiştir. Dahası, geleneğin icadı ya da ulusun tahayyül edilmesi boş bir kâğıt üzerinde şekillenmez, geçmişten tevarüs edilen malzemelerin kullanılmasını gerektirir. Ulus, bir kez ortaya çıkıp sabitlik kazanan bir toplumsal entiteden ziyade, üyelerinin sürekli onu tahayyül etmesine muhtaç olan ideolojik bir süreç, bir oluşumdur. Milliyetçilik ise her şeyden önce bu sürece karakterini veren ideolojik salgıdır.

Bu açıdan bakıldığında ulusun “neden” var olduğu ya da daha doğru bir deyişle “neden” tahayyül edildiği sorusu anlamsızlaşır. Çünkü bu tür bir tahayyül etme ulus oluşumunda yer alan farklı bireyler, gruplar ve sınıflar için farklı ihtiyaçlara denk düşmekte ve farklı işlevler yerine getirmektedir. Bu nedenle “ulus neden var?” sorusuna verilecek yanıt ya da yanıtlar, bu ihtiyaç ya da işlevlere odaklanacak ve işlevselcilik tuzağından kurtulamayacaktır. Örneğin, kimileri bireylerin istikrarlı bir toplumsal gruba aidiyet ihtiyaçlarını neden gösterecek, kimileri devletin meşruiyet sorununun çözümüne odaklanacak, başkaları ise burjuvazinin sınıfsal tahakkümünü perdeleme çabalarına dikkat çekecektir. Oysa ulus, modern toplumda hiyerarşik bir nedensellik tespitine izin vermeyecek kadar karmaşık süreçlerin sonucunda ve bambaşka işlevlere karşılık düşecek şekilde tahayyül edilir.

Sosyal bilimcilerin sorması ve yanıt araması gereken esas sorularsa “ulusun hangi yeni koşullar altında tahayyül edilebilir olduğu” ve “nasıl tahayyül edildiği ya da tahayyül edilmesinin nasıl sağlandığı” olmalıdır. Örneğin Benedict Anderson, ulusu hayal etmenin ancak her üçü de son derece eski ve insanların zihinleri üzerindeki hükmü aksiyom mertebesinde olan üç kültürel

tasarımın etkilerini yitirmesi ile mümkün olduğunu savunur. Bunlar, kutsal yazı dillerinin ontolojik hakikate ulaşmakta ayrıcalıklı oldukları fikri, toplumların kozmolojik bir buyruktan ötürü hükmeden otoritelerin altında örgütlendiği inancı ve kozmoloji ile tarihi ayırt edilmez, dünyanın ve insanın köklerini ise özdeş kılan zaman tasarımıdır (Anderson, 1995: 51). Ulusun tahayyül edilmesini mümkün kılan ya da bu tür bir tahayyül etme biçiminin yaygınlaşmasını sağlayan nedenlere modern devletin, kapitalizmin, bütünleşmiş ticari ağların, matbaa kapitalizminin doğuşu gibi başkaları da eklenebilir. Bütün bu etkenler, ulusun ya da milliyetçiliğin doğuşuna “neden olan” değil, bunu mümkün kılan tarihsel süreçler olarak okunmalıdır.

Cevap bekleyen ikinci soruysa tahayyül etme sürecinin pratikte ne tür toplumsal süreçler sonucunda ve nasıl şekillendiğidir. Milliyetçi ideoloji kendiliğinden ulusun bir cemaat olarak tahayyül edilmesini sağlamaz. Her şeyden önce bu ideolojinin taşıyıcılığını yapan toplumsal kesimlerin, diğerlerini de sürece eklememesini sağlayacak şekilde devlet iktidarına ve devletin ideolojik aygıtlarına sahip olması gerekir. Ulusun sürekli tahayyülü ya da ulus oluşumu ancak böyle garanti altına alınabilir. Eğer bu sahipliği kerteriz noktası olarak alırsak, ulus oluşumunda iki farklı toplumsal süreç öne çıkar. Gelişimlerinin bir aşamasında iktidarı ve devletin ideolojik aygıtlarının sahipliğini hedefleyen milliyetçi hareketler ve bunların elde edilmesiyle birlikte devlet eliyle yürütülen ulus-inşa süreçleri (Calhoun, 2007: 8).

Anthony Smith’in de vurguladığı gibi, bu iki farklı toplumsal süreç analitik olarak birbirinden ayrıştırılarak çözümlenmelidir (Smith, 1983: 6). Her iki süreci de bir ve aynı şeymiş gibi ele alan kuramsal girişimler başarısızlığa mahkûmdur. Farklı toplumsal sınıf ve grupların süreçlerle ilişkileri farklı örüntülere sahip olduğu gibi, her iki sürecin ardındaki düzenli nedensellikler de birbirinden farklılık gösterir. Bu nedenle milliyetçiliği sanki tekil bir fenomenmiş gibi açıklama iddiasındaki kuramsal modellere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Milliyetçilik bir doktrin, bu doktrinden beslenen bir ideoloji ve bu ideoloji tarafından şekillendirilen bir toplumsal süreç, bir toplumsal hareket ya da ulus-inşa projesidir. Bu nedenle Calhoun’un şu sözlerine kulak vermekte fayda vardır:

Milliyetçilik bunca farklı akımın, kültürel örüntünün, devlet politikasının ya da kısmen milliyetçilik retoriğinin biçim verdiği diğer projelerin her birini anlamak şöyle dursun, tek bir kuramın açıklayamayacağı kadar çok şey hakkında bir konuşma retoriğidir. Bununla kastedilen, kurama ihtiyaç olmadığı değil; ondan ziyade milliyetçiliği çoğulluğu içinde kavramanın çoğul kuramlar gerektirdiğidir. ‘Milliyetçi hareketler niçin dalgalar

halinde gelir gibi görünüyor?’ sorusunu cevaplamak için, ‘Milliyetçi ideoloji niçin cinsellik ve toplumsal cinsiyet ile bağlantılıdır?’ sorusundan farklı bir kuram lazımdır. (Calhoun, 2007: 11).

Bu vurgu John Hall’un evrensel bir milliyetçilik kuramı üretmenin imkânsızlığı iddiasına denk düşmez. Hall, dünyada birbirinden çok farklı milliyetçilik türleri olduğunu, partikülarizme savrulmadan, çeşitli ideal tiplerin ortaya çıkartılması ve bunlara göre kuramlar geliştirilmesini önerir (Hall, 1995: 8). Oysa Calhoun’un, bu makalede de paylaşılan önermesi, bir fenomenin farklı biçimlerini açıklamak için değil, farklı fenomenleri açıklamak için farklı kuramlara ihtiyaç duyduğumuz şeklindedir. Genel teori-yerel teori ikilemine düşmeden araştırma nesnesini oluşturan fenomenin belirlenmesi ve buna göre kuram ya da modeller seçilmesi gerekir. Bu, gerek tekil gerekse karşılaştırmalı milliyetçilik çalışmalarında, teleolojik yaklaşımdan kaçınılması açısından hayati önem taşımaktadır.

Bununla birlikte, hangi kuramın kullanılacağına dair sorun, araştırma nesnesini oluşturan fenomenin belirlenmesiyle de nihai olarak çözülmez. Çünkü milliyetçilik farklı toplumsal gruplar ve sınıflar arasında eşitsiz gelişen bir toplumsal süreçtir. Hroch’un milliyetçi hareketlere dair üç evreli şemasının da bize hatırlattığı gibi (Hroch, 1985: 196), milliyetçi ideolojinin ortaya çıkışı, siyasallaşması, kitleselleşmesi ve başarıya ulaşması, aynı sürecin evrelerini oluştursa da farklı dinamiklere bağlıdır, zamana ve mekâna göre çeşitlilik gösterir. Klasik milliyetçilik kuramlarının hiçbiri tek başına bu parçalı süreci açıklayabilecek bir model geliştirememiştir. Dolayısıyla, farklı kuramsal yaklaşımların ve modellerin milliyetçi hareketlerin tarihsel bütünlüğü içinde açıklanmasında bir arada kullanılması gerekmektedir.

Bu noktada Jaffrelot’un önerisi, entegre bir kuram oluşturmaktır (Jaffrelot, 2005: 47). Buna göre, milliyetçi hareketlerin ideoloji oluşumu ve kitleselleşme gibi farklı aşamaları farklı kuramların birbirine eklemlenmesiyle anlaşılabilir. Elimizdeki kuram ve modellerin zayıf ve güçlü yanları göz önünde bulundurulduğunda, Roger’in araştırma problemi tarafından belirlenen kombinasyonlara gitme önerisi daha anlamlı gözükmektedir (Roger, 2008). Her örnekte kullanılacak sabit bir entegre model arayışından ziyade, araştırma probleminin özgüllüklerine duyarlı, esnek bir kombinasyon arayışı tarihsel özgüllük ve evrenselliklerin kavranması açısından daha elverişlidir. Aynı zamanda bu tür bir kombinasyon olanağı, milliyetçilik çalışmalarının en hassas noktasını oluşturan çoğul bir nedensellik kavrayışı açısından da elzemdir.

Milliyetçiliğe dönük her kuramsallaştırma denemesi, aslında bir nedensellik mekanizması belirleme çabasından türemiştir. Özkırımlı'nın (2000) modernist kuramları kendi içinde sınıflandırırken kullandığı ölçütün de gösterdiği gibi, farklı milliyetçilik kuramcıları, milliyetçiliğin temelinde yatan nedenleri ortaya çıkarmaya çalışmışlar ve hemen hepsi şu ya da bu nedensel mekanizmaya -siyasete, iktisadi dönüşüme, kültürel homojenleşmeye, modern devlete vb.- ağırlık veren açıklamalar getirmişlerdir. Fakat daha önce de belirtildiği gibi pek az kuramcı çoğul bir nedensellik kavrayışı geliştirebilmiştir.

Milliyetçi hareketler farklı toplumsal süreçlerin eklemlenmesi sonucunda vücuda gelirler ve bu nedenle tek bir nedene bağlı olarak anlaşılacak kadar karmaşık olgulardır. Milliyetçi hareketlerin yalnız doğuşları değil, gelişmeleri ve başarıya ulaşmaları da zamana ve mekâna göre değişen ya da ağırlık kazanıp kaybeden nedensel mekanizmaların sonucudur. James Rule'un olumsuzluk anlayışı bu mekanizmaları tespit edebilmek için anlamlı bir temel oluşturur. Olumsuzluk, genellikle tesadüflüğe işaret eden ve belirlenimin olmadığını ifade eden bir terim olarak kullanılmasına karşın, aslında, karmaşık bir belirleme ilişkisinin varlığını gösterir. Toplumsal süreç ve yapıların olumsuzlukları onların belirlenmedikleri anlamına gelmez, aksine oluşumlarında birbirlerine tutunan farklı toplumsal vektörlerin karşılıklı bağımlılık ve ilişkiliselliklerinin belirleyici olduğuna işaret eder (Rule, 1997: 204). Her bir örnekte bu vektörlerin farklı konfigürasyonları, ortaya çıkan toplumsal sürece –bu makalede ele alındığı şekliyle milliyetçi hareketlere- şekil verir. Milliyetçi hareketleri kuramsal olarak açıklamak isteyen tarihçi ya da sosyal bilimci bu farklı konfigürasyonlardaki düzenlilikler ve farklılaşmalar üzerinde durmalı, nedensel mekanizmaların çoğulluğunu göz ardı etmemelidir.

Charles Tilly'nin de belirttiği gibi, “tarihin düzenlilikleri, geniş ölçekte art arda yinelenen diziler, birbirinin kopyası olan yapılar veya tekrarlanan yönelimler halinde ortaya çıkmaz; birbirine yakın koşullar arasında bağlantı sağlayan nedensel mekanizmalar içinde oluşur.” (Tilly, 2005: 25). Nedensel düzenlilikleri ve farklılaşmayı kavramak bu nedenle ancak farklı örneklerin derinine inen karşılaştırmalı çalışmalar sayesinde mümkündür. Bu nedenle milliyetçi hareketlerin incelenmesinde karşılaştırmalı makro-tarihsel çözümleme ya da tarihsel sosyoloji önemli olanaklar sağlar. Yine Tilly'nin (1984) deyişiyle “büyük yapılar, geniş süreçler ve devasa karşılaştırmalar”ın peşine düşen tarihsel sosyolojik bir yaklaşım sayesinde, tikellikleri aşan bir nedensellik kavrayışı geliştirebilen, aynı zamanda evrenselliğin getirdiği indirgemecilik tuzağından kaçınmaya da olanak sağlayan modeller kurulması mümkün hale gelir.

Farklı vektörlerin bir arada tutularak oluşturdukları konfigürasyonlar, milliyetçi hareketler örneğinde, daha geniş bir toplumsal dönüşümün içinde anlaşılabilirler. Uzun XIX. yüzyıla damgasını vuran bu büyük dönüşüm, temelde farklı toplumsal coğrafyaların dünya kapitalist sistemine eşitsiz eklenmesi ve modern devletin yine eşitsiz gelişen bir süreç sonucunda evrenselleşmesidir (Mann, 1995: 192). Nairn (1997) ve Hecter (1975) gibi kimi Marksist yazarlar eşitsiz gelişmenin iktisadi boyutunun altını çizmiş olsalar da, eşitsiz gelişme, siyaset, ideoloji ve kültür gibi toplumsal yaşamın diğer veçhelerinin anlaşılması açısından da elzem bir mefhumdur (Hearn, 2006: 231). Tarihsel sosyolojik bir yaklaşım, bu mefhumun milliyetçilik çalışmalarının omurgasına çakılması açısından da önemlidir. Zira tarihsel sosyoloji, her şeyden önce eşitsiz ve bileşik gelişimin kuramsallaştırılması girişimidir (Açıkel, 2009: 158).

Bununla birlikte, milliyetçilik çalışmalarına tarihsel sosyolojik bir perspektifle yaklaşılması her zaman milliyetçi teleolojiden kaçınılmasını sağlamaz. Yukarıda da değinildiği gibi, modern çağın iki büyük toplumsal dönüşümünün, yani kapitalizmin gelişmesi ile modern devletin doğuşunun milliyetçilikle ilişkisi aşikârdır. Bu iki dönüşümü anlama çabasının bir ürünü olarak değerlendirilebilecek tarihsel sosyoloji disiplini içindeki çalışmalar, toplumsal bütünlüğü kurgulayış biçimleri ve nedensellik kavrayışları itibarıyla, yine işlevselci ve teleolojik çıkarımlara cevaz verebilirler. Özellikle Ellen M. Wood'un burjuva paradigması olarak adlandırdığı (1991: 6), bu ikili dönüşümü burjuvazinin bilinçli eylemleri üzerinden açıklayan bir perspektif (önemli eleştiriler için bkz. Comninel, 1987; Halperin, 2004; Mayers, 1981; Teschke, 2003) ile tarihsel sosyoloji geleneği içinde önemli bir ağırlığa sahip yeni-Weberci ve yeni-devletçi kuramlar bu tür çıkarımlara imkân sağlayan kuramsal temeller sunarlar.

Burada söz konusu perspektifleri ayrıntılı bir şekilde ele alma imkânımız olmasa da, karşılaştırmalı milliyetçilik çalışmaları açısından önemli ve Osmanlı İmparatorluğu örneğinde de sık sık referans verilen iki ismi bu açıdan örnek olarak gösterebiliriz. Çalışmalarının *Social Preconditions of National Revival in Europe* adıyla derleme bir kitap olarak İngilizceye çevrilmesiyle, en fazla atıfta bulunulan Marksist milliyetçilik kuramcılarında biri haline gelen (Özkırımlı, 2000: 156) Çek tarihçi Miroslav Hroch'un, milliyetçi hareketler için önerdiği üç aşamalı gelişim kuramı yaygın kabul görmüştür. Fakat, Hroch'un analizine içkin olan "burjuva paradigması", yani ulus oluşumlarını ve milliyetçi hareketleri burjuva sınıf formasyonunun ve kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmişliği üzerinden açıklama çabası ve milliyetçi hareketlerin gelişmesinde burjuvaziye biçtiği rol, kuramında önemli bir zafiyete neden olmaktadır. Bu zafiyet

nedeniyle, Hroch'un pek çok açıdan işlevsel olan meşhur "A-B-C" dönemlendirmesi, milliyetçi teleolojiyi besleyen bir içerik kazanabilir. Ulus fikrinin oluşumundan kitlesel mücadele yoluyla bağımsızlığın kazanılmasına kadar giden süreç, yalnızca burjuva toplumunun ihtiyaçları ya da burjuvazinin bilinçli eylemleri üzerinden açıklandığında, kapitalizmin gelişimine odaklanan bir teleolojik yaklaşımın temelleri atılmış olur.

Benzer şekilde, Michael Hechter'in milliyetçi hareketlerin doğuşunda, modern devletle birlikte gündeme gelen dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçiş sürecine belirleyicilik atfeden çalışması da, bu geçiş sürecinin temel aktörü olarak toplumdan ayrılmış aşkın bir özne olan devleti görmesiyle milliyetçi teleolojinin yeniden üretilmesine kapı aralar (2001). Bir yandan milliyetçilik fenomenini devletlerin doğrudan yönetime geçişleri gibi tekil bir nedene bağlama çalışması, diğer yandansa modern devlet oluşumunu tamamen işlevselci bir yaklaşımla açıklaması, Hechter'in milliyetçilik ile tarihsel sosyoloji arasında kurduğu ilişkiyi milliyetçi teleolojiye açık hale getirir. Her iki yazarın da ulusu, milliyetçiliği önceleyen bir tarihsel gerçeklik olarak görmelerinin teleolojik okumalar yapmaları üzerindeki etkileri de göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu iki örnekte de gördüğümüz gibi tarihsel sosyolojik yaklaşımlarla milliyetçilik kuramlarını bir araya getirmeye, daha doğru bir deyişle tarihsel sosyolojik bir milliyetçilik çözümlemesi geliştirmeye yönelik her girişim, milliyetçi teleolojini aşılması sonucunu doğurmamaktadır. Bunun için gerekli olan, yukarıda ihtiyacı belirtilen daha eklettik ve çoğul nedensellikleri gözeten milliyetçilik kuramları ile "özne-yapı sorunsalına dair maddeci ve çeşitli düzeylerde ilişkisel bir yaklaşım geliştiren); problem-merkezli bir araştırma stratejisine sahip (olan); nedensel açıklamalar ortaya koymayı hedefleyen); karşılaştırma yaparak düzenlilik ve farklılıkları bulmaya çalış(an) ve siyasal kerteyi en az yapısal koşullar kadar önemseyen)" bir tarihsel sosyolojik perspektifin buluşturulmasıdır (Ergüt ve Uysal, 2007: 11-13).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçi Hareketler: Hâkim Paradigmaların Ötesi

Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda, milliyetçi teleolojiyi besleyen bir diğer etmen olarak, bu tür bir tarihsel sosyolojik perspektifin henüz milliyetçilik çalışmalarıyla buluşturulamamış olduğu ileri sürülebilir. Hem tekil milliyetçi hareketler üzerine kaleme alınan monografiler hem de sayıları az da olsa aşağıda kısaca değinme olanağı bulacağımız kimi

karşılaştırmalı çözümleme denemeleri, büyük oranda, Osmanlı-Cumhuriyet tarihyazımına damgasını vuran hâkim paradigmaların etkilerini taşımaktadır.

Her biri sosyal bilimler üzerinde küçümsenemeyecek etkiler yaratmış üç paradigmatik değişim, Osmanlı tarihyazımında da birbirinden farklı üç dalgaya kaynaklık etmiştir. Cem Emrence'nin (2008a: 290), modernleşme paradigması, yapısalcı makro analizler ve post-yapısalcıktan beslenen yaklaşımlar olarak adlandırdığı bu üç dalga, Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda geçirdiği dönüşüme bir "temel özellik" atfeden ve dönüşümün hikâyesini bu temel özellik etrafında ören birer büyük anlatıya sahiptir. Emrence'nin de dile getirdiği gibi söz konusu temel özellik arayışı, bu dalgaların büyük oranda tekil-nedenselliğe dayanan açıklamalar getirmesine neden olmuş (Emrence, 2008b: 1-3) ve hem uzamsal hem de zamansal olarak Osmanlı dönüşümünün haiz olduğu farklı veçhelerin göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur.

Esas olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında, kolonyalizmin çöküşüne eşlik eden yeni ulus devletlerin yaratılması süreçlerini Batı yanlısı bir mecrada "yönetme" çabalarının kuramsal alt yapısını oluşturmak üzere geliştirilmiş olan modernleşme paradigması, en verimli alanlarından birisini hiç kuşkusuz kolonyal bir geçmişe sahip olmamış ve bu anlamda uzun ve evrimsel bir modernleşme süreci yaşamış Osmanlı örneğinde bulmuştur. Söz konusu paradigma, yapısal-işlevselci sosyoloji ile Weber temelli bir tarih okumasının eklemlenmesi üzerine kurulu bir modernleşme anlatısı inşa etmiştir. Geleneksel ve modern toplum arasındaki karşıtlıktan yola çıkan bu anlatı, birincisinden ikincisine geçişi lineer ve asıl failin seçkinler olduğu bir süreç olarak açıklamış ve kendi iç dinamiklerindeki zayıflıklar nedeniyle Batı'nınkine benzer bir otantik dönüşüm yaşayamamış "diğer" toplumların, Batı'nın geliştirdiği kurum ve kültürlerin ithali vasıtasıyla modernleşebileceğini savunmuştur. Bu paradigma çerçevesinden bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun hikayesi, varlığını sürdürebilmek için Batı karşısındaki zayıflığından kurtulmayı amaç edinmiş bir grup bürokrat-seçkinin toplumu yukarıdan aşağıya Batı normlarında ıslah etme çabaları olarak karşımıza çıkar. Bu bir rasyonelleşme, bürokratikleşme ve kültürleşme sürecidir ve bu anlamda modernleşmenin temel taşıyıcısı da yapılan reformlardır. Anlatı bir kez bu tür bir çizgi üzerine inşa edildiğinde, modernleşmenin doğurduğu toplumsal ve siyasi gerilimler de gelenek-modernite karşıtlığı temelinde açıklanmaya çalışılır. Bu gerilimlerin en önemlilerinden olan milliyetçilik de, taşıyıcı öznesi ister bürokrasi isterse burjuvazi olsun modernleşmenin kaçınılmaz sonuçlarına bağlı bir teleoloji içinde okunur.

Osmanlı tarihyazımının, sosyal bilimlerdeki paradigmatik dönüşlerden etkilenen ikinci büyük dalgası, aslında modernleşme paradigmasının eleştirisi üzerine inşa edilmiş olan “bağımlılık okulu” ve onun kuramsal bir türevi olarak görülebilecek “dünya-sistemi” yaklaşımlarının etkisinde ortaya çıkmıştır. Bu dalga, Osmanlı’nın az gelişmişliği üzerine odaklanan ve varlığını büyük oranda 1960-1980 arasının Türkiye tartışmalarına borçlu olan yarı akademik tartışmaların mirası üzerinde şekillense de, kuramsal açıdan en gelişkin ifadesini doğrudan dünya-sistemci literatürün ilgi alanını Osmanlı İmparatorluğu’nu da içine alacak şekilde genişletmesiyle bulmuştur. Çağlar Keyder, Hurcihan İslamoğlu-İnan, Şevket Pamuk, Reşat Kasaba gibi yazarların Osmanlı İmparatorluğu’nun dünya-sistemine bir çevre ülke olarak eklenmesi üzerine kaleme aldıkları çalışmalar, dünya-sistemciliğin kendi kuramsal tutarsızlık ve yetersizlikleri ile maluldürler. Dahası, bu yetersizlikler karşısında kuramlarını revize etmeye yönelik girişimleri sırasında modernleşme paradigmasının kuramsal ön kabullerine başvurdukları oranda, devlet toplum karşıtlığı ile süreklilik tezlerini de tahkim ettikleri söylenebilir. Osmanlı-Cumhuriyet tarihyazımının bu ikinci dalgası, milliyetçilik de dâhil olmak üzere siyasi süreçleri, dünya kapitalizmine eklenme sürecinin kaçınılmazlık ve gerekliliklerine indirgediği oranda teleolojik bir bakış açısının yerleşmesine katkıda bulunmuştur.

Üçüncü dalgayısa post-yapısalcılığın sosyal bilimlerdeki köklü etkiler yarattığı 1990’ların ardından gelmiş ve esas olarak post-kolonyal ve maduniyet çalışmalarından beslenerek, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kolonyal pratiklere odaklanmıştır. Bu yaklaşımın temel tezi, seçkinler ya da muktedirler ve onların devlet eliyle inşa ettikleri iktidar pratikleriyle madunlar arasındaki çatışma ve müzakereye dayalı ilişkilerin Osmanlı İmparatorluğu’nun XIX. yüzyıldaki serüvenine şekil verdiğidir. Bu anlamda, hem merkezden dayatılan reformların hem de dünya kapitalizmine eşitsiz eklenme sürecinin içinde devindiği bağlam, merkezî devletle farklı toplumsal coğrafyalar arasındaki kolonyal pratiklerdir. Bu pratikler, toplumun daha “okunur” kılınmasını (Scott, 2008) ve farklılıkları düzleyecek bir emperyal kimliğin yaratılmasını hedef almış ve buna uygun bir “vazife-i temdin” ya da *mission civilisatrice a la turca* eşliğinde Tanzimat’tan Cumhuriyete uzanan bir süreklilik içinde Osmanlı toplumuna şekil vermiştir. Devlet-toplum çatışmasına yapılan vurgunun yerini muktedirler-madunlar çatışmasına ya da kültürel merkez-çevrenin yerini kolonyal merkez-çevreye bırakmış olması, Batılılaşmaya yönelik reformlarsa, kolonyal iktidar pratikleriyle yer değiştirmesi ve milliyetçiliği de içerecek şekilde

toplumsal çatışma ve işbirliği süreçlerinin bu pratiklerle ilişkilendirilmesi, söz konusu teleolojiyi tahkim edici bir özellik arz etmiştir.

Her üç paradigmanın kendi içlerinde eleştirisi mümkündür ve bu bahiste hayli gelişkin bir literatür bulunmaktadır. Özellikle modernleşme ve dünya-sistemi paradigmaları, hem genel olarak hem de Osmanlı dönüşümü özelinde açıklayıcılık iddialarını sürdürmeyecek ölçüde eleştirilmiş ve kendilerini yenileme çabaları da büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Post-yapısalcı yaklaşımlarsa, etkilerini bir ölçüde sürdürmekte ve Osmanlı tarihyazımın kıyılarını dövmeye devam etmektedir. Fakat bu ilk iki dalganın çoktan çekilmiş, üçüncüsününse bir vade sonra benzer bir kaderle karşılaşacak olması, bu paradigmanın önemini azaltmamaktadır. Zira her üç dalga da Osmanlı dönüşümüne ve tabii ki Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçi hareketlere dair çalışmaların dayandıkları ön kabulleri belirlemiş ve bu anlamda derin izler bırakmışlardır. Bu izlerin en önemlilerinden biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun dönüşümü söz konusu olduğunda süreklilik kopuş diyalektiğinde çubuğun süreklilik lehine neredeyse kırılma yaratacak ölçüde bükülmesi, diğeri ise büyük oranda Osmanlı'nın istisnailiği ya da kendine özgülüğü üzerinde şekillenen devlet-toplum karşıtlığı ya da dönüşümün faili olarak özerk ve güçlü devlet algısıdır.

Söz konusu izleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçiliğin doğuşu ve gelişimini tarihsel sosyolojik bir perspektifle ve karşılaştırmalı bir biçimde ele almaya çalışan az sayıdaki çalışmada görmek mümkündür. Bu bağlamda, Kemal Karpat'ın ilk olarak 1973'de ABD'de bir kitapçık olarak yayımlanan *An Inquiry Into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes. From Millets to Nations* başlıklı çalışması ile Çağlar Keyder'in Barkey ve von Hagen tarafından derlenen *After Empire* isimli kitap için 1997'de kaleme aldığı, "The Ottoman Empire" ismini taşıyan makalesi üzerinde durulmaya değerdir.¹ İlki modernleşme paradigmasının, ikincisiyse dünya-sistemciliğin Türkiye'deki önemli temsilcileri arasında sayılabilecek olan bu iki isim, milliyetçi tarihyazımlarının ötesine geçebilecek tarihsel sosyolojik modeller önermelerine ve İmparatorluk sathındaki farklı milliyetçiliklere dair karşılaştırmalı bir analiz geliştirmelerine rağmen, modellerine içkin olan ön kabuller nedeniyle, milliyetçi teleolojiyi bütünüyle aşamamışlardır.

Kemal Karpat'ın 1973 tarihli hayli erken çalışması, milliyetçiliği ortaçağdaki toplumsal ve iktisadi yapıların ve dini cemaatlerin çöküşü ile Balkanlar ve Orta Doğu'daki uzun bir zamana yayılmış yapısal ve psikolojik dönüşümlerin siyasi sonuçları temelinde inceler(1973: 6). Osmanlı

eski rejiminin çöküşüne eşlik eden toplumsal farklılaşma ve ticarete dayalı orta sınıfların ortaya çıkışı, gayrimüslim topluluklar arasında milliyetçiliğin yükselişiyle sonuçlanmıştır (1973: 60, 80). Müslümanlar arasında milliyetçilikse, kendisini yerelcilik olarak gösteren yeni gelişen Müslüman burjuvazinin öncülüğündeki bir ilk evrenin ardından, Osmanlı Devleti'nin merkezileştirici ve Türkleştirici politikaları nedeniyle bağımsızlık talep eden milliyetçiliklere evrilmiştir (1973: 116). Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabaları, ilk önce Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasındaki bölünmeyi derinleştirerek, daha sonraysa Müslüman unsurları Türk unsur karşısında politize ederek milliyetçiliğin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Çağlar Keyder'in önerdiği modelse, hem kuramsal olarak daha tutarlı olsa hem de milliyetçi teleoloji karşısında daha fazla farkındalık gösterse de Karpat'ınkiyle önemli benzerlikler sergilemektedir. İmparatorluğun sahip olduğu pre-kapitalist öz ile XVIII. yüzyılın ticarileşmeye dayanan kapitalist gelişmesi, İmparatorluk'ta ayrılıkçı milliyetçiliğin temelini oluşturur (1997: 32). Özellikle Avrupa'daki topraklarında genişleyen kapitalist ilişkiler karşısında İmparatorluğun bu ilişkilerin ihtiyaç duyduğu reformları zamanında gerçekleştirememesi, Yunan, Bulgar ve Sırp milliyetçiliklerini doğurmuştur (1997: 33). Asya'daki topraklarda ise milliyetçilik, reformların gecikmesinden ziyade, XIX. yüzyılın sonuna doğru özellikle merkezîyetçilik yönünde hız kazanmasından kaynaklanmıştır. Merkezileşmeye eşlik eden yeni tip Türk milliyetçiliği, Ermeni milliyetçiliğini güçlendirmiş, Arap, Arnavut ve Kürt milliyetçiliklerinin de siyaset sahnesine çıkmasına neden olmuştur (1997: 41).

Bu kısa özetlerden de görüleceği üzere, Keyder ve Karpat'ın yaklaşımları, milliyetçiliğin doğuşu ile makalenin bir önceki bölümünde altı çizilen iki temel dönüşüm, yani kapitalizmin gelişimi ile modern devlet oluşumu arasında kurulan dolayimsız neden-sonuç ilişkisine örnek teşkil ederler. Her iki yaklaşımda da milliyetçiliğin gelişimi, önce kapitalizmin ardından da buna koşut olarak modern devletin gelişiminin ürünü olan toplumsal sınıfların, yani burjuvazi ve bürokrasinin faili olduğu bir süreç olarak tarif edilir. Yine her iki yaklaşım da kapitalist gelişim-modern devlet ilişkisi çerçevesinde siyasal alanın yeniden örgütlenmesini, yani reformları devlet-toplum ikiliği çerçevesinde kurgular. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda reform, farklı toplumsal sınıfsal ve siyasal mücadeleler sonucunda şekillenen bir siyasal süreçten ziyade, devlet seçkinlerinin, kapitalist gelişim ve milliyetçilik karşısında verdiği yanıtlar biçiminde tasavvur edilir. Son olaraksa, kapitalist gelişim ve modern devlet oluşumu, her iki çözümlemeye de

değişmez bir öze sahip, lineer süreçler olarak ele alınır. Bu bakımdan, her iki sürecin de milliyetçi hareketler üzerindeki etkilerinin şiddeti ve zamanlaması nitel değil nicel bir sorundur.

Karpat'ın ve Keyder'in, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçi hareketleri yaratan nedensel mekanizmalara yönelik hipotezlerini tarihsel araştırmayla sınamak yerine, daha genel ve tanımlı yapılmamış bir milliyetçilik fenomenini, varlığı veri alınan başka iki tarihsel fenomenle ilişkilendirmeyi tercih etmeleri, milliyetçi teleolojiden bütünüyle kurtulamamalarına neden olmuştur.

Sonuç

Mahoney ve Rueschemayer, karşılaştırmalı tarihsel çözümleme geleneği içinde yer alan araştırmacıların nedensel çözümlemeye yönelik ortak bir ilgiyle zaman içinde ilerleyen süreçlere dair bir vurgu paylaştıklarını ve sistematik ve bağlam içine yerleştirilmiş karşılaştırmaya başvurduklarını belirtir (2003: 10). Bununla birlikte Skocpol ve Somers'in öne sürdüğü gibi karşılaştırmalı tarih yönteminin kullanılmasında üç temel mantık ayırt edilebilir (1980: 175). Bunlardan "kuramın paralel sergilenmesi" adını taşıyan ilki, okuyucuyu, açık bir şekilde resmedilen bir hipotez ya da kuramın, birbiriyle ilişkili bir dizi tarihsel güzergâha uygulandığında verimli sonuçlar ürettiğine ikna etmeye çalışır (1980: 176). "Bağlamın zıtlığı" olarak tarif edilebilecek ikinci mantıksa, birbirlerinden farklı olduğuna inanılan vakalar arasındaki zıtlıkları göstermeyi ve her bir vakanın tarihsel özgüllüğünü yakalamayı amaçlar (1980: 180). Karşılaştırmalı tarihsel çözümlemenin üçüncü mantığıysa, tarihçilerin bir makro-fenomenle ilgili nedensel önermelerini sınamalarına imkân veren, "makro-nedensel çözümleme"dir (1980: 182).

Karşılaştırmalı çözümlemenin bu üçüncü mantığı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçi hareketlerin ardındaki çoğul nedenselliklerin ortaya çıkarılması açısından önemli bir yöntemsel fırsat sunmaktadır. Sabit bir fenomenin farklı tezahürleri olmaktan ziyade, her biri başlı başına kendi nedensel mekanizmalarına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçi toplumsal hareketler, ancak bu mekanizmaların karşılaştırmalı bir çözümlemesi yoluyla tarihsel bağlamına oturtulabilir ve böylece milliyetçi teleolojinin kaynaklık ettiği işlevsel ve tek nedene dayanan açıklamaların ötesine geçilebilir. Benzer şekilde nedensel mekanizmalar arasındaki benzerlikler ve farklılıkların ortaya konması, söz konusu milliyetçi hareketlerin gayrimüslim-müslüman ya da Avrupa-Asya tipi milliyetçilikler şeklinde dikotomik bir şekilde sınıflandırılması yerine, çoğul bir varyasyon arayışına kapı aralayabilir.

Bununla birlikte milliyetçi teleolojinin aşılması için, sadece karşılaştırmalı tarihsel çözümleme yöntemine başvurulması yeterli değildir. Çünkü bu yöntem, her halükarda araştırma nesnesinin içinde hareket edeceği bir bağlama ve araştırma sonucunda sınanacak hipotezlere ihtiyaç duyar. Bu makalede öne sürüldüğü üzere, bu bağlam ve hipotezler, büyük oranda, bizatihi milliyetçi teleolojinin etkisindeki kaynaklardan sağlanmaktadır. Bu nedenle “makro-nedensel çözümle yöntemi”ne başvurulmadan önce yapılması gereken, milliyetçi teleolojiyi aşacak bir bağlamın oluşturulması ve hipotezlerin ortaya atılmasıdır.

Bu çerçevede, XX. yüzyıl boyunca hakimiyetini sürdüren milliyetçi tarihyazımının doğrudan ya da dolaylı etkilerini silmek için, Osmanlı İmparatorluğu, milliyetçi hareketler de dâhil olmak üzere farklı siyasi yapı ve süreçlerin içinde devindiği bir tarihsel/toplumsal bütünlük olarak kurgulanmalıdır. Osmanlı tarihini yane özne olarak Osmanlı halklarının bu bütünlükle kurduğu ilişkilerin ve bu ilişkiler çerçevesinde edindikleri kimliklerin çoğulluğu, tekil nedenselliğe dayanan açıklamaların yetersizliğini ortaya koyacak en önemli faktördür.

Karşılaştırmalı çözümleme için araştırma nesnesinin doğru bir şekilde tanımlanması da büyük önem taşımaktadır. Milliyetçiliğin köken ve gelişimi yerine, milliyetçi toplumsal hareketlerin araştırma nesnesi olarak belirlenmesi ve sınanmak üzere ortaya konacak hipotezlerin, araştırma nesnesine uygun bir kuramsal yaklaşımla belirlenmesi gerekmektedir. Milliyetçilik kuramları söz konusu olduğunda her örnekte kullanılacak sabit bir entegre model arayışından ziyade, araştırma probleminin özgüllüklerine duyarlı, esnek bir kuramsal çerçeve oluşturulmalıdır.

Son olaraksa, milliyetçi hareketlerin bir parçası olduğu büyük dönüşüm, hem genel olarak hem de Osmanlı örneğinde, özne-yapı sorunsalına duyarlı, problem-merkezli, çoğul nedenselliklerin ve olumsuzlukların farkında olan bir tarihsel sosyolojik perspektifle ele alınmalıdır. Bu büyük dönüşümü, bir sınıfın ya da bir devletin kendinden menkul ihtiyaçlarını gidermek için inşa edilen lineer bir süreç olarak gören ve milliyetçiliği de bu sürecin bir ürünü olarak açıklayan yaklaşımlar karşısında mesafeli olunmalıdır. Toplumsal dönüşümün öznesi olarak burjuvazi ya da bürokrasi yerine, siyasi, kültürel, iktisadi ve toplumsal alanlarda mücadele eden Osmanlı halklarının konması ve siyasal süreçlerin devlet-toplum karşıtlığından kurtarılması gerekmektedir. Bu açıdan milliyetçi hareketlerin içinde devindikleri siyasal alanın belirlenmesinde, devletten ziyade siyasal rejimlere odaklanılması verimli sonuçlar doğuracaktır.

SON NOTLAR

*Arş. Gör., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara.

¹ Bu çalışmalardan ilkinin Türkçesi, “Osmanlı Devleti’nde Milliyetçiliğin Sosyal Temelleri: Tabakadan Sınıfa, Ümmetten Millele” başlığıyla (Karpaz, 2006), ikincisinin Türkçesi ise “Osmanlı İmparatorluğu’nun Gerileyişi ve Çöküşü” adıyla (Keyder, 2005) yayımlanmıştır.

KAYNAKÇA

AÇIKEL, F. (2009), ‘Tarihsel Sosyoloji, Eşitsiz ve Bileşik Gelişim sürecinin Kuramsallaştırılması Girişimidir,’ Elisabeth Özdalga (ed.), Tarihsel Sosyoloji, röp. Çağdaş Sümer, Ankara: Doğu Batı, ss. 142-176.

ADANIR, F. (2006), “Fransız İhtilali, Sırp Ayaklanması ve Osmanlı Devleti,” Toplumsal Tarih, 147, ss.32-39.

ANDERSON, B. (1995), Hayali Cemaatler, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis.

BLUMI, I. (2011), Reinstating the Ottomans, Alternative Balkan Modernities, 1800-1912, New York: Palgrave MacMillan.

BOYAR, E. (2007), Ottomans, Turks and the Balkans, Londra: I.B. Tauris.

BREUILLY, J. (1983), ‘Sunuş’, Ernest Gellner, Uluslar ve Ulusçuluk, çev. B. Ersanlı ve G. G. Özdoğan, İstanbul: Hil Yayınları.

CALHOUN, C. (2007), Milliyetçilik, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

CAMPOS, M. (2010), Ottoman Brothers : Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-century Palestine, Stanford: Stanford University Press.

COHEN, J. P. (2012), “Between Civic and Islamic Ottomanism: Jewish Imperial Citizenship in the Hamidean Era,” International Journal of Middle East Studies, 44, ss. 237-255.

COMNINEL, G.C. (1987), Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge, New York ve Londra: Verso.

DAWN, E. (1973), From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism, Urbana: University of Illinois Press.

DAY, G. ve THOMPSON A. (2004), Theorizing Nationalism, New York: Palgrave.

DER MATOSSIAN, B. (2008), Ethnic Politics in Post-revolutionary Ottoman Empire: Armenians, Arabs, and Jews During the Second Constitutional Period (1908-1909), Yayımlanmamış Doktora Tezi, New York: Columbia University.

EMRENCE, C. (2008a), “Imperial Paths, Big Comparisons: The Late Ottoman Empire,” Journal of Global History 3, pp. 289-311.

EMRENCE, C. (2008b), *The Great Divergence in the Ottoman Middle East, 1820-1908*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton: Binghamton University SUNY.

ERGUT, F. (2004), "Disiplinlerarasılık, Teori ve Tezden Çıkmış Kitaplar Üzerine Serbest Vezinde Yazılmış Düşünceler," *Toplum ve Bilim*, 100, ss. 39-43.

ERGUT, F. ve UYSAL, A. (2007), "Tarihsel Sosyoloji Ne Yapar? Nasıl Yapar?," F. Ergut ve A. Uysal (ed.), *Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, Ankara: Dipnot Yayınları.

GAWRYCH, G. (2004), *The Crescent and the Eagle : Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*, Londra: I.B. Tauris.

GEARY P. (2002), *The Myth of Nations*, New Jersey: University of Princeton Press.

GELVIN, J. (1998), *Divided Loyalties : Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*, Berkeley: University of California Press.

GINGERAS, R. (2009), *Sorrowful Shores, Violence, Ethnicity and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, New York: Oxford University Press.

GÖÇEK, F. M. (2002), "The Decline of the Ottoman Empire and the Emergence of Greek, Armenian, Turkish, and Arab Nationalisms," Göçek F. M. (ed.), *Social Constructions of Nationalism In the Middle East*, Albany: SUNY Press, ss. 15-85.

HACISALİHOĞLU M. (2008), *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Çatay, İstanbul: Tarih Vakfı.

HALL, J. (1995), "Nationalisms, Classified and Explained," Sukumar Periwal (ed.), *Notions of Nationalism*, Budapeşte: Central European University Press.

HALPERIN, S. (2004), *War and Social Change in Modern Europe: The Great Transformation Revisited*, New York: Cambridge University Press.

HEARN, J. (2006), *Rethinking Nationalism*, New York: Palgrave MacMillan.

HECHTER, M (1975), *Internal Colonialism : the Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*, Berkeley: University of California Press.

HECHTER, M. (2001), *Containing Nationalism*, New York: Oxford University Press.

HOBBSAWM, E. (2005), *Geleneğin İcadı*, çev. Mehmet M. Şahin, İstanbul: Agora.

HROCH, M. (1985), *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

HROCH, M. (1996) "From National Movement to Fully-formed Nations," Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, Birleşik Krallık: Verso.

IGGERS, G. (2000), *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı.

JAFFRELOT C. (2005), 'For A Theory of Nationalism,' A. Dieckhoff ve C. Jaffrelot (ed.), Londra: C. Hurst&Co., ss.10-62.

KARPAT K. (2006), Osmanlı'da, Değişim Modernleşme ve Uluslaşma, çev. Dilek Özdemir, Ankara: İmge, ss. 71-219.

KARPAT, K. (1973), An Inquiry Into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes. From Millets to Nations. Research Monograph 39. Princeton, N.J: Princeton University Press.

KAYALI, H. (1997), Arabs and Young Turks : Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918, Berkeley: University of California Press.

KECHRIOTIS, V. (2005), "Greek Orthodox, Otoman Greeks or Just Greeks? Theories of Coexistence in the Aftermath of the Young Turk Revolution," Académie des Sciences De Bulgarie Institut D'Études Balkaniques, 1, ss. 51-71

KECHRIOTIS, V. (2007), "The Modernization of the Empire and the Community 'Privileges': Greek Orthodox Responses to the Young Turk Policies", Atabaki, Touraj (ed.), State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey and Iran, Londra: I.B. Tauris.

KEYDER, Ç. (1997), "The Ottoman Empire," K. Barkey ve M. von Hagen, After Empire, Boulder: Westview Press.

KEYDER, Ç. (2005), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü," Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Briliği'ne, İstanbul: İletişim.

MAHONEY, J. Ve RUESCHEMEYER, D., (2003), 'Comparative Historical Analysis: Achievements and Agendas,' Mhoney J. Ve Rueschemeyer D. (ed.), New York: Cambridge University Press, ss. 3-41.

MANN, M. (1995), "A Poltical Theory of Nationalism and Its Excesses," Sukumar Perival (ed.) Notions of Nationalism, Budapeşte: Central European University Press, ss.65-83.

MAXWELL, A. (2012), "Typologies and Phases in Nationalism Studies: Hroch's A-B-C Schema as a a Basis for Comparative Terminology, A. Maxwell (ed.), The Comparative Approach to National Movements, Oxon: Routledge.

MAYERS, A. (1981), The Persistence of The Old Regime, New York: Pantheon Books.

NAIRN, T. (1997), Faces of nationalism: Janus revisited, Londra ve New York: Verso.

ÖZKIRIMLI, U. (2000), Theories of Nationalism: A Critical Introduction, New York: St. Martin's Press.

ÖZOĞLU H. (2004), Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identites, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries, Abany: SUNY Press.

REYNOLDS, M. (2010), Shattering Empires, New York: Cambridge University Press.

ROGER, A. (2008), Milliyetçilik Kuramları, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Versus.

RULE, J. (1997), Theory and Progress in Social Science, Cambridge: Cambridge University Press.

SCOTT J. C. (2008), Devlet Gibi Görmek, çev. Nil Erdoğan, İstanbul: Versus

---

SKOCPOL T. ve SOMERS M. (1980), 'The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry,' *Comparative Studies in Society and History*, 22(2), ss. 174-197

SMITH A. D. (1983), *Theories of Nationalism*, New York: Holmes &Meier Publishers.

TESCHKE, B. (2003), *The Myth of 1648*, New York ve Londra: Verso.

TILLY, C. (1984), *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York: Russell Sage Foundation.

TILLY, C. (2005), *Avrupa'da Devrimler 1492-1992*, çev. Özden Arıkan, İstanbul: Literatür.

VALİ, A. (2005), *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar*, çev. F. Adsay ve diğerleri, İstanbul: Avesta Yayınları.

WOOD, E. M. Ellen Meiksins Wood (1991), *The Pristine Culture of Capitalism*, Finland: Verso.